

²² Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907—1909 гг. // ИАК. — 1911. — Вып. 43. — Рис. 5, 97; Либеров П. Д. Памятники скифского времени... — Табл. 24, 37.

²³ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д 1—4. — Табл. 27, 11.

²⁴ Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968. — С. 58.

²⁵ Виноградов В. Б. Сарматы Северо-Восточного Кавказа. — Грозный, 1963. — Рис. 7, 3; Виноградов В. Б. Новые находки предметов скифо-сибирского звериного стиля в Чечено-Ингушетии // СА. — 1974. — № 4. — С. 263, рис 1, 5.

²⁶ Смирнов К. Ф. Савроматы... — С. 232, рис. 116, 18.

²⁷ Мунчаев Р. М. Археологические раскопки... — С. 84, рис. 5, 3; Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный... — С. 34; Виноградов В. Б. К характеристике кобанского варианта в скифо-сибирском зверином стиле // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 147; Виноградов В. Б. Зооморфные превращения в искусстве дрегних горцев // Природа. — 1979. — № 2. — С. 118—119; Козенкова В. И. Кобанская культура: Вост. вариант // САИ. — 1977. — Вып. 2—5. — Табл. 24, 12.

²⁸ Круинов Е. И. О происхождении и датировке кобанской культуры // Там же. — 1957. — № 1. — С. 67, рис. 5, 2; Пикуль М. И. Эпоха раннего железа в Дагестане. — Махачкала, 1967. — С. 43, рис. 9, 1—2; Мунчаев Р. М. Новые данные... — С. 60—61; Абрамова М. П. Памятники горных районов Центрального Кавказа рубежа и первых веков н. э. // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 3—28.

Д. Н. КОЗАК, В. Ф. МЕГЕЙ

Слов'янське поселення Велика Слобода-1 на Середньому Дністрі

Поселення знаходиться в 1 км на північ від с. Велика Слобода в урочищі Солонці і займає пологий південний схил пагорба, обірваного глибоким каньйоном. По дну каньйона в невеликій долині протікає р. Мікша, притока Дністра. Схил впоперек перерізаний глибокою балкою, на дно якої виходять кілька джерел. Судячи за знахідками кераміки на поверхні, поселення простягається смугою шириною 300—350 м вздовж схилу з двох боків балки. Довжина поселення близько 1 км.

Приблизно в центрі пам'ятки було закладено три розкопи і кілька розвідкових траншей загальною площею 960 м².

Культурний шар (0,2 м) починався на глибині 0,3—0,4 м від сучасної поверхні. Нижче залягав передматериковий суглинок, що переходив в материкову глину жовтого кольору. Культурний шар слабо насичений. Лише зрідка траплялися фрагменти кераміки, перепалений камінь.

Крім слов'янських старожитностей тут знаходилися об'єкти ранньоримського часу та епохи неоліту. До слов'янського часу відносяться 7 жител і 5 господарських ям.

Житло 1 виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Це квадратна в плані півземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри: 3,2 × 3,35 м, висота земляних стінок 0,45 м від рівня долівки. У північному куті знаходилася піч-кам'янка (рис. 1, 1), яка розміщувалася на материковому глиняному останці висотою 0,45 м від рівня підлоги. Камінь, з якого побудована пічка, — дрібний, сильно обпалений. Пічка зруйнована. Її зовнішні розміри: 1,5 × 1,8 м, висота збережених стінок 0,18—0,2 м. Черинь печі глиняний, підковоподібної форми розмірами 0,4 × 0,6 м і товщиною 3—4 см. Челюсті печі виходили на південь.

У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішками золи, знайдено кілька уламків ліпних горщиків і кістки тварин (рис. 1, 2—6).

Житло 3 — на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це квадратна в плані півземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки прямі, долівка рівна, утрамбована. Розміри: 3,6 × 3,4 м, висота земляних стінок 0,4 м від рівня підлоги. Посередині південно-західної стінки знаходилася піч-кам'янка. Добре збереглися стінки печі висотою 0,4—0,5 м. Черинь печі глиняний, прямокутної форми: 0,4 × 0,65 м, товщиною 3—4 см. Челюсті печі виходили на північ (рис. 1, 7).

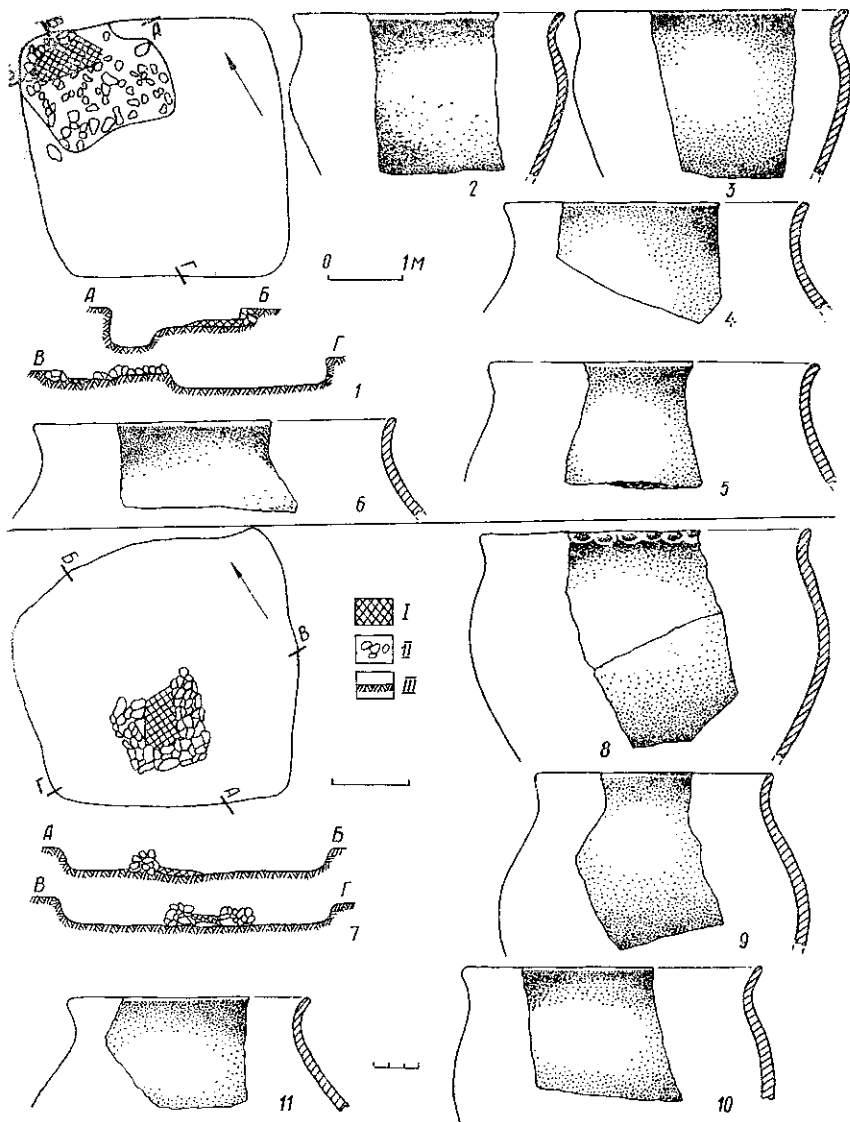

Рис. 1. Поселення Велика Слобода-1.

I — глиняний под; II — каміння; III — материк.

1 — План та розрізи житла 1; 2—6 — кераміка з житла 1; 7 — план та розрізи житла 3; 8—11 — кераміка з житла 3.

У заповненні житла, яке складалося з темного гумусу з домішками золи, виявлені уламки ліпних горщиків та кістки тварин (рис. 1, 8—11).

Житло 5 — на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Воно являє собою квадратну у плані півземлянку, орієнтовану кутами за сторонами світу. Стінки вертикальні, підлога рівна, добре утрамбована на всій площі житла. Розміри: 3,8×3,1 м, висота земляних стінок 0,5—0,6 м від рівня долівки (рис. 2, 1). Між двома стінками посередині долівки виявлено ямки від стовпів діаметром 0,2—0,22 м і глибиною 0,14—0,16 м від рівня підлоги. У східному куті знаходилася піч-кам'янка доброї збереженості 1,2×1,2 м, висота стінок 0,7 м від рівня долівки. Бокові стінки викладені вертикально поставленими кам'яними плитами. В основу задньої стінки також входила велика кам'яна плита, яка із зовнішнього боку була забутована більш дрібним камінням. Черинь печі глиняний, прямокутної форми: 0,4×0,43 м, товщиною 2—3 см. Челюсті печі виходять на південь. Біля її бокової стінки лежала кам'яна плита,

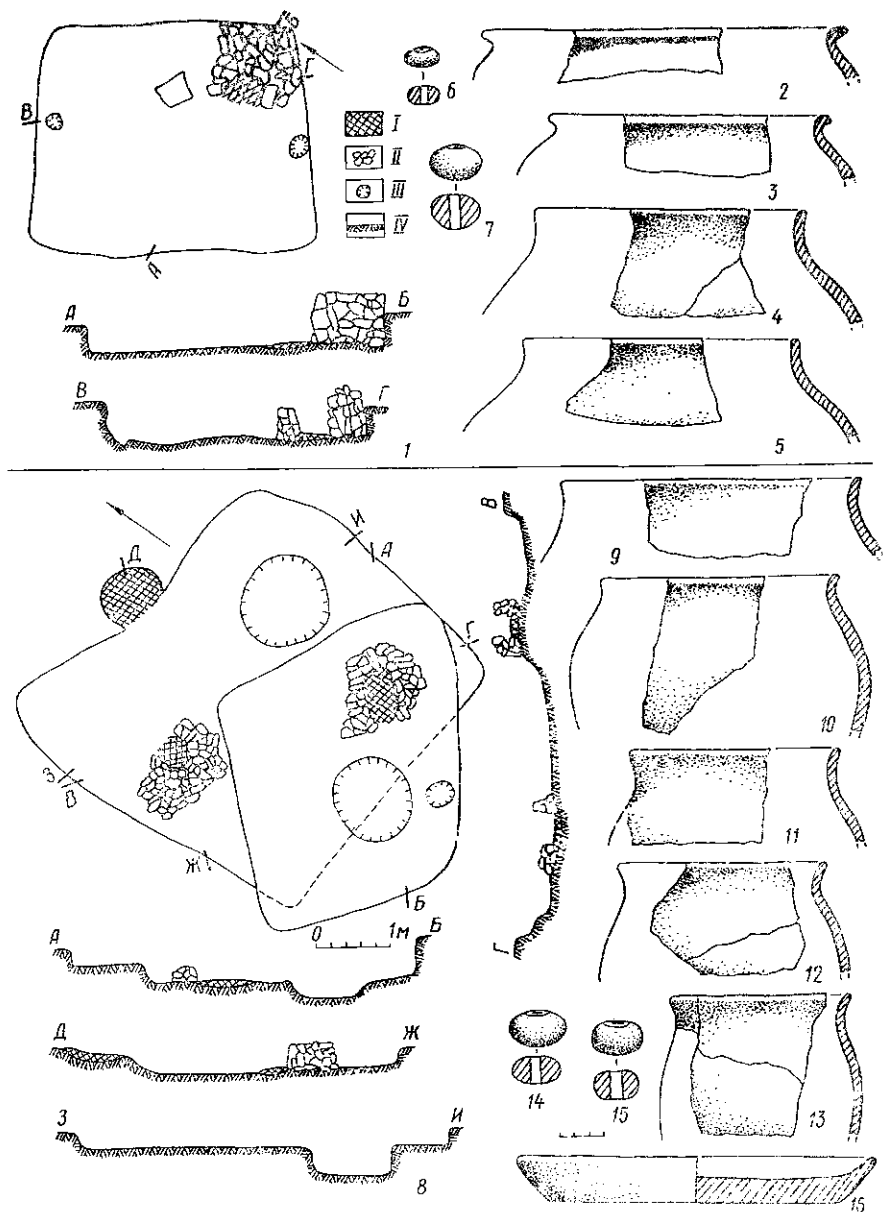

Рис. 2. Поселення Велика Слобода-1.

1 — глиняний черинь, II — каміння, III — стовбові ямки, IV — материк.
 1 — план і розрізи житла 5; 2—7 — інвентар житла 5; 8 — план та розрізи житла 7 і 9;
 9—10 — кераміка житла 7; 11—16 — інвентар житла 9.

яка була вкопана у материк. Плита мала, очевидно, господарське призначення.

У заповненні житла, яке складалося з темного гумусу з вкрапленнями вугликів та попелу, знайдено невелику кількість ліпної кераміки, кістки тварин та два глиняних прясла (рис. 2, 2—7).

Житла 7 і 9 перекривалися одне одним. Частина задньої стінки печі-кам'янки житла 7 лежала на заповненні житла 9, що свідчить про більш раннє походження останнього.

Житло 9 — квадратна у плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки прями, долівка рівна, добре утрямбована, особливо в центрі житла (рис. 2, 8). Розміри: 3×3,2 м, висота земляних стінок 0,5 м від рівня підлоги. Посередині південно-західної стінки

розташована стовпова яма діаметром 0,3 м і глибиною 0,23 м від рівня долівки. У східному куті розмішалася піч-кам'янка. Вона мала підквадратну форму: 1,1×1 м. Стінки збереглися на висоту 0,3 м від рівня долівки. Черінь печі глиняний, прямокутної форми: 0,4×0,9 м і товщиною 2—4 см. Челюсті печі виходять на південь. В 0,3 м на південь від печі знаходилася підвальна яма округлої форми діаметром 1,1 м і глибиною 0,3 м від рівня долівки. Яма має прямі стінки і рівне дно.

Заповнення житла складав темний гумус з домішками вугликів та попелу. У заповненні виявлено невелику кількість уламків ліпної кераміки та кістки тварин (рис. 2, 9—10).

Від житла 7, яке перекривало житло 9, збереглася північна сторона розмірами 4,8×1,5 м з пічкою-кам'янкою на підлозі та глиняною пічкою у стінці. Досліджена частина житла дає можливість припустити, що воно було підквадратної форми: 4,8×4 м (рис. 2, 8). Висота земляних стінок 0,22 м від рівня долівки. Стінки вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована і лежить на 0,24 м вище підлоги житла 9. Споруда орієнтована стінками за сторонами світу. Посередині західної стінки знаходилася піч-кам'янка прямокутної форми: 1,4×0,6 м, стінки якої збереглися на висоту 0,4 м від рівня підлоги. Черінь глиняний, прямокутної форми: 0,4×0,5 м, товщиною 1—3 см. Челюсті печі виходять на північ. У північній стінці, приблизно посередині, знаходилася глинобитна піч. Її зв'язок з житлом не викликає сумніву, оскільки зола з печі знаходилася на долівці житла. Піч округлої форми діаметром 0,8 м. Черінь і стінки вимазані глиною, сильно випалені. Товщина череня 5 см, товщина глиняних стінок 3 см. Стінки збереглися на висоту 10—15 см. Купол обвалився на черінь печі.

В 0,7 м на захід від східної стінки розташована підвальна яма, округлої у плані форми, діаметром 1,1 м і глибиною 0,5 м від рівня долівки. Стінки ями прямі, дно рівне.

Заповнення житла 7 було дещо темнішим, ніж заповнення житла 9. В ньому виявлено незначну кількість ліпної кераміки (рис. 2, 11—16), кістки тварин та два глиняних прясла. Щодо розмірів житла, яке є найбільшим із досліджених на поселенні, наявності двох печей, порушеної традиції орієнтування, можна допустити, що описаний об'єкт був не лише житловою, а й виробничою спорудою.

Житло 10 виявлено на протилежному боці балки на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це квадратна у плані півземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки прямі, долівка рівна, утрамбована, 3,66×3,3 м, висота земляних стінок 0,6 м від рівня підлоги (рис. 3, 1). В західному куті знаходилася піч-кам'янка прямокутної форми: 1×1,9 м. Кам'яна викладка збереглася на висоту 0,35 м. Черінь глиняний, підковоподібної форми, розмірами 0,7×1,3 м і товщиною 1—3 см. На підлозі і серед каменів пічки знаходилося кілька скупчень ліпних горщиків, частину яких вдалося реставрувати (рис. 3, 2—11). У північному куті на підлозі лежало глиняне прясло.

Житло 11 — в 6 м на північ від житла 10 на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Ця ділянка розкопу була порушена земляними роботами, тому житло вдалося зафіксувати лише після зачистки печі-кам'янки. Стінки житла простежені на висоту 0,08—0,1 м від рівня долівки. За збереженими залишками можна зробити висновок, що житло мало квадратну форму: 3,16×2,96 м. Долівка рівна, добре утоптана. Житло орієнтоване стінками за сторонами світу (рис. 4, 1). У північному куті знаходилася піч-кам'янка, від якої збереглася нижня частина стінок. Вона мала прямокутну форму: 0,9×1,4 м. Глиняний черінь прямокутної форми: 0,5×1 м і товщиною 3 см. Челюсті печі виходять на південь. На підлозі серед розвалу каміння знайдено кілька фрагментів ліпної кераміки (рис. 4, 2—7).

Господарська яма № 4 виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,4 м. Стінки дещо звужені донизу, дно лінзовидне. Глибина ями 0,4 м від рівня дав-

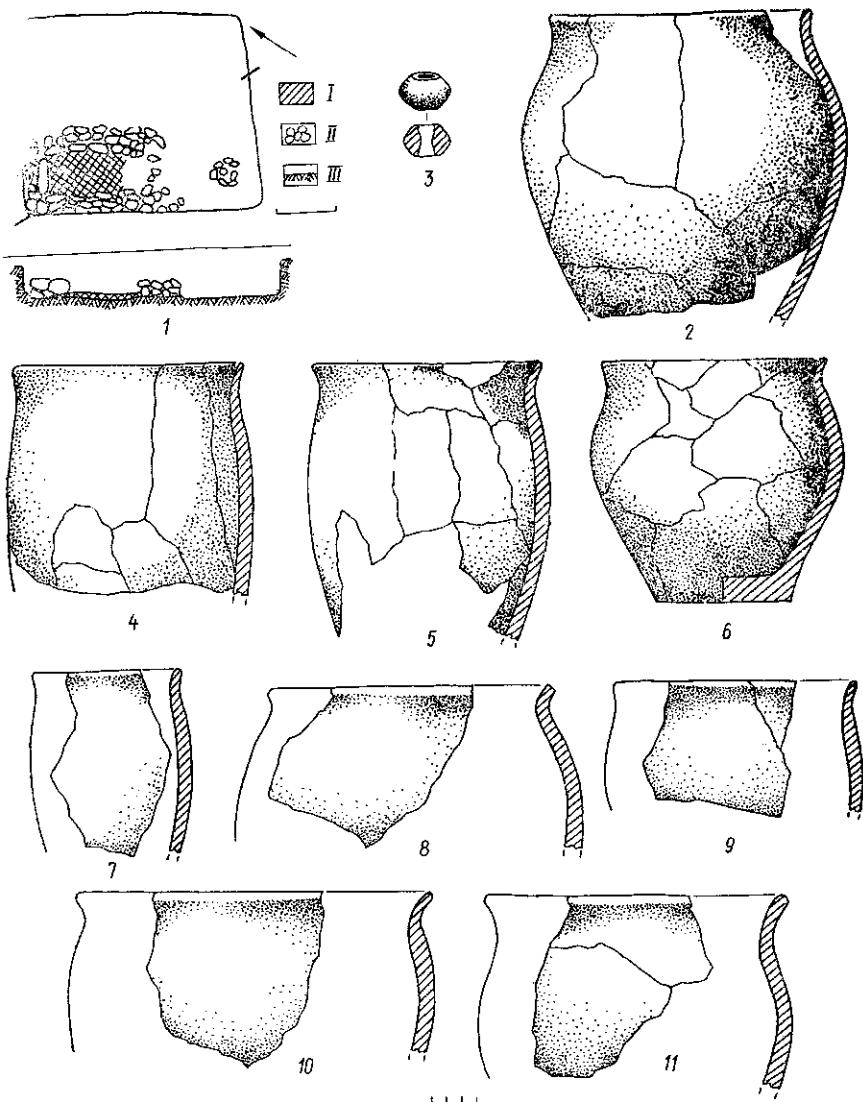

Рис. 3. Поселення Велика Слобода-1:

I — глиняний чернь, II — каміня, III — материк.
1 — план та розріз житла 10; 2—11 — інвентар житла 10.

ної поверхні. У заповненні виявлено кілька фрагментів кераміки та кістки тварин.

Господарська яма № 5 — на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вона овальної форми 1×1,4 м. Стінки прямі, дно нерівне, дещо нахилене на північ. Глибина ями 0,3 м від давньої поверхні. У заповненні знайдено кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Господарська яма № 6 — на глибині 0,6 м від сучасної поверхні, має округлу у плані форму. Стінки дещо звужені донизу, дно рівне. Діаметр ями 2,2 м, глибина 0,38 м від рівня давньої поверхні. У заповненні знайдено кілька уламків ліпної кераміки і багато кісток тварин.

Господарська яма № 7 — на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, овальної форми: 1×1,4 м, глибиною 1 м від рівня давньої поверхні. Стінки дещо звужені донизу, дно плоске. У заповненні виявлено три фрагменти ліпної кераміки.

Господарська яма № 8 — на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, округлої у плані форми діаметром 1,2 м. Стінки звужені донизу, дно

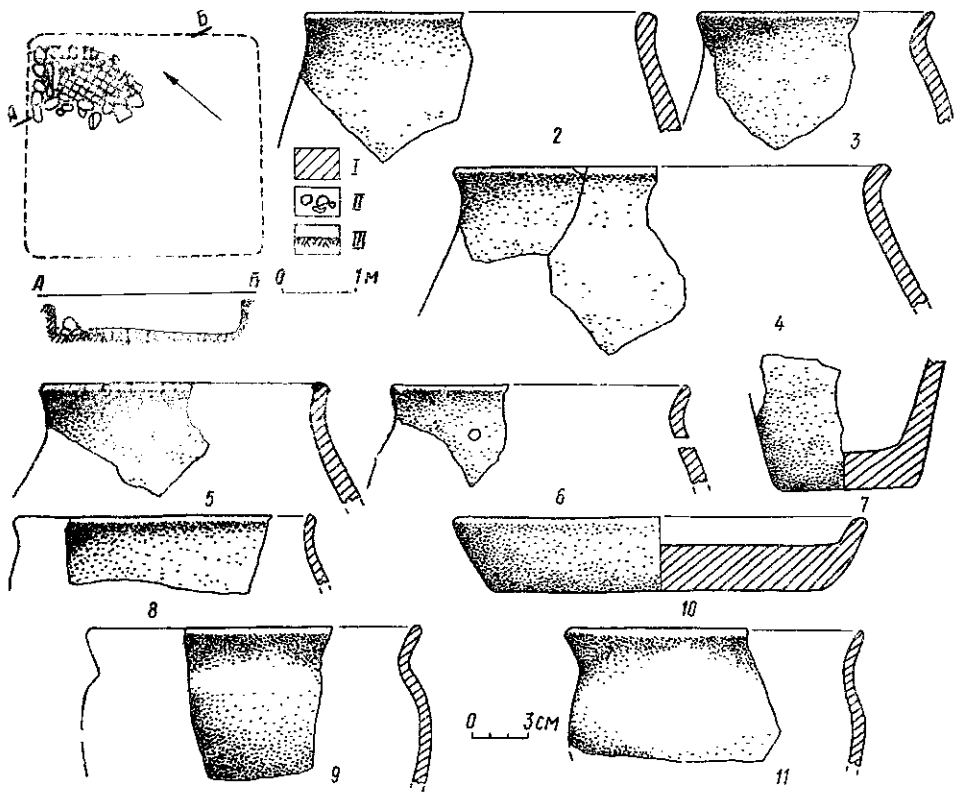

Рис. 4. Поселення Велика Слобода-I:

I — глиняний черинь, II — каміння, III — материк.

1 — план та розрізи житла 11; 2–7 — кераміка житла 11; 8–11 — кераміка з культурного шару.

плоске. Глибина — 0,7 м від сучасної поверхні. У заповненні трапилось кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Таким чином, житла поселення мають досить одноманітний характер, що свідчить про стійкі традиції в житловому будівництві слов'ян того часу. Це чотирикутна півземлянка площею від 9,6 до 12,2 м з пічкою-кам'янкою в куті. Відсутність стовбових ям у долівці свідчить про зрубну конструкцію стінок в таких житлах. Всі вони орієнтувалися кутами за сторонами світу, лише житло 7 орієнтоване стінками. Як відзначалося вище, це житло виділяється і рядом інших ознак, що підтверджує його спеціальне призначення, можливо виробниче. Різниця між житлами полягає в розміщенні печей. Вони будувалися в різних кутах: північному (2), східному (2), західному (1) або посередині стінки (2). Це явище пояснюється, очевидно, різночасовістю споруд. Синхронними, судячи за однорідністю керамічного комплексу, були житла I і 11, печі-кам'янки в яких знаходились у північному куті. Багато спільних рис у кераміці жител 3 і 7, де печі розташовані посередині стінок. Печі, в основному, влаштовувалися на підлозі, лише в одному випадку (житло 1) піч була побудована на материковому останці.

Вхід не вдалося зафіксувати в жодному об'єкті.

У розміщенні жител і господарських ям система відсутня. Житла знаходилися на віддалі 5–7 м одне від одного без будь-якої системи. Господарські ями знаходилися між житлами. Не дивлячись на широко розкопану площу, на поселенні не можна визначити окремі господарські одиниці, які б склалися з житла і господарських ям.

Керамічний матеріал, виявлений в об'єктах поселення, представлений виключно уламками горщиків та кількома сковорідками, виготовленими ручним способом. Тісто грубе з домішками товченого ка-

меню і черепків. Поверхня горбкувата, випал нерівномірний, колір черепка неоднаковий. Кілька фрагментів горщиків мали на вінцях пальцеві вдавлення.

За способом профілювання вінця і формою верхньої частини горщики поділяються на кілька типів.

Тип I, найбільш численний, складають посудини з добре відігнутими вінцями, округлими плічками, розташованими на третій частині висоти, і конічною придонною частиною. Дно плоске, потовщене, не виділене в профілі (рис. 1, 2—3, 8—11; 2, 11—13).

Тип II — кілька горщиків з короткими, відігнутими вінцями, високими плічками і роздутими бочками (рис. 2, 10; 3, 8).

Тип III — широкогорлі посудини з незначно розхиленими вінцями, покатыми плічками і округлими бочками (рис. 1, 4—6; 4, 2—6).

Тип IV — кілька горщиків з житла 10 (рис. 3, 2, 4—5, 7). Це високі, вузькі, слабопрофільовані посудини з короткими, трохи розігнутими вінцями.

Тип V — два горщики з майже циліндричним горлом і крутими, високими плічками (рис. 2, 4, 5).

Тип VI — два горщики з круто відігнутими вінцями і високими округлими плічками (рис. 2, 2—3).

Горщики всіх типів мають широкі аналогії на пам'ятках ранньослов'янського часу, зокрема, на Верхньому Подністров'ї¹, Поділлі², Буковині³.

Кілька сковорідок мають масивне, товсте дно і високі бортики (рис. 2, 16; 4, 9). Цей вид посуду відомий на всіх досліджених ранньослов'янських пам'ятках України.

Крім горщиків і сковорідок на поселенні трапилось кілька глиняних прясел. Вони виготовлені з того ж тіста, що і посуд, і мають округлу форму з порівняно великим отвором (рис. 2, 6—7, 14, 15; 3, 2). Подібні прясла характерні для ранньосередньовічної слов'янської культури⁴.

На дослідженому поселенні, як і на більшості слов'янських пам'яток, не знайдено датуючого матеріалу. Єдиним способом визначення його хронології є порівняльна характеристика керамічного комплексу.

Вся виявлена ліпна кераміка складається з досить розвинутих в типологічному відношенні горщиків з добре вираженими вінцями і профільованим корпусом. Вона поміщається між 5 і 9 типами I і II видів горщиків за класифікацією І. П. Русанової і датується нею часом з VI—VII до VIII—IX ст.⁵ Проте на поселенні відсутня гончарна кераміка, яка з'являється у Подністров'ї в IX ст.⁶ З іншого боку, серед ліпної кераміки немає форм, які відповідають ранньому етапу празької культури. Це дає можливість обмежити рамки існування поселення VII—VIII ст. н. е.

Аналіз керамічних комплексів із окремих об'єктів поселення надає можливість встановити два періоди його існування.

До раннього періоду належить житло 10, де більшість горщиків складають слабопрофільовані, близькі до тюльпаноподібних, посудини, а також горщики 5 типу I виду (І. П. Русанова) (рис. 3, 2—11). Цей об'єкт, а також житла 1, 7, 9 відносяться до культури празького типу і датуються VI—VII ст. н. е.

Пізнішими є житла 3, 5, 11 з горщиками 8 і 9 типів за тією ж класифікацією (рис. 2, 2—5), які відносяться до VIII—IX ст., та горщиками, вінця яких прикрашені пальцевими вдавленнями. Ці об'єкти слід віднести до раннього етапу культури Лука Райковецька і датувати в межах VII—VIII ст.⁷

Матеріали слов'янського поселення Велика Слобода-I збільшують джерелознавчу базу для вивчення матеріальної культури слов'янських племен Подністров'я. Це одна з небагатьох пам'яток, що належать до важливого періоду в історії східних слов'ян — переходу

від культури празького типу до наступної — типу Луки Райковецької. Одержані матеріали підтверджують спадковість матеріальної культури слов'янського населення Подністров'я протягом другої половини I тис. н. е. і його безперервне проживання на цій території.

Д. Н. КОЗАК, В. Ф. МЕГЕЯ

Славянское поселение Великая Слобода-I на Среднем Днестре

Резюме

В публикации освещаются материалы, полученные при раскопках поселения ранне-средневековых восточных славян Великая Слобода-I Каменец-Подольского р-на, Хмельницкой обл. Поселение расположено на покатом южном склоне бугра на берегу р. Микши, притоки Днестра. Вскрыта площадь 960 м². Исследовано 7 жилищ и 5 хозяйственных ям. Жилища представляют собой квадратные в плане полуземлянки площадью от 9,6 до 12,2 м². Глубина жилищ составляет 0,4—0,6 м от уровня древней поверхности. В углу построек находилась печь-каменка. В жилищах обнаружены фрагменты лепной керамики, глиняные прясла, кости животных. Хозяйственные ямы округлой и овальной формы с несколько суженными ко дну стенками и ровным дном. Собранный на поселении керамика представлена несколькими типами лепных горшков и сковородками, имеющими аналоги на многих славянских поселениях Поднестровья, Вольни, Поднепровья.

По типологии керамики поселение датируется VII—VIII вв. н. э.

Материалы поселения подтверждают преемственность материальной культуры славянского населения Поднестровья на протяжении I тыс. н. э.

¹ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972. — Рис. 35, 3; 50, 3—4; 53, 8, 10; 56, 5, 6.

² Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі. — К., 1975. — Табл. 1, 17; 3, 4—7; 13, 3, 4; 15, 12, 13.

³ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини. — К., 1976. — Рис. 7, 4, 5.

⁴ Баран В. Д. Ранні слов'яни... — Рис. 38, 4, 7; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі. — Табл. 16, 5—7, 9.

⁵ Русанова И. П. Славянские древности между Днепром и Западным Бугом // САИ. — 1973. — Вып. Е—1—25. — С. 11, рис. 2; С. 21, табл. 8.

⁶ Русанова И. П. Славянские древности между Днепром и Западным Бугом. — С. 20—23.

⁷ Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — Киев, 1984. — С. 89—98.

М. П. КУЧЕРА, Л. І. ІВАНЧЕНКО

Давньоруська оборонна лінія в Пороссі

В історії давньоруської держави Поросся відіграло важливу стратегічну роль. Ця область займала на правобережжі Середнього Подніпров'я прикордонне положення зі степом, прикриваючи з півдня найголовніші економічні і політичні центри Русі, і постійно перебувала під загрозою кочівницьких вторгнень. В кінці X ст. під тиском печенігів на значній частині Правобережної Київщини місцеve населення залишає свої оселі. Припиняють існування поодинокі на той час периферійні укріплення на місці городища Момоти в с. Біївці Богуславського р-ну Київської обл. на правому березі Росі і городище Монастирьок біля с. Зарубинці Канівського р-ну Черкаської обл. на правому березі Дніпра.

Згідно літопису, Володимир Святославич був змушений терміново розпочати оборонне будівництво, закріплюючи південний кордон на Правобережжі Дніпра по р. Стугна. На допомогу прийшло населення більш північних земель Русі. Створена система захисту з фортець і довгих дерев'яно-земляних споруд — Змійових валів по лівих і правих притоках Дніпра дозволила успішно відбивати ворожі напади. Населення Середнього Подніпров'я невпинно зростало. Києву були створені умови для швидкого економічного і культурного розвитку. Ще за